

МАГНАТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЯК ЭЛІТА

У Вялікім Княстве Літоўскім магнаты ўяўлялі групу феадалаў, якая дыферэнцыравалася з агульнай масы вышэйшага саслоўя. Спадчынная высакароднасць, высокі сацыяльны статус і багацце дазваляюць разглядаць магнатаў як прадстаўнікоў феадальнай арыстакратыі. Тэрмін *арыстакратыя*, што паходзіць ад грэчаскага *aristokratia* – літаральна ‘ўлада найлепшых’, мае два значэнні. У першым выпадку ён вызначае форму праўлення, пры якой улада належыць заможнай і радавітай знаці, што здзяйсняе поўнае кіраўніцтва дзяржавай. У пераносным сэнсе арыстакратыя – гэта прывілеяваная вярхі, якія карыстаюцца асаблівымі правамі. У гэтым значэнні тэрмін *арыстакратыя* набліжаецца да абагульненага вызначэння эліты як вышэйшага, прывілеяванага слоя сацыяльнай структуры грамадства, што здзяйсняе важныя сацыяльныя і культурныя функцыі, перш за ўсё кіраўнічыя [22, с. 7].

Вытокі філасофска-культуралагічнага асэнсавання феномена арыстакратызму ўзыходзяць да часоў Антычнасці. Рэфлексія на тэму арыстакратыі як групы выбраных сустракаецца ў працах Платона. Закранаючы пытанні яе “якасці”, найлепшымі кіраўнікамі ён лічыў філосафаў. У часы Сярэднявечча над праблемай выбранасці разважалі Аўгустын Аўрэлій, Фіма Аквінскі, Дыянісій Арэапагіт. На працягу гэтага перыяду разуменне арыстакратыі як групы найлепшых паступова набывала саслоўнае адценне і пачало прадугледжваць наяўнасць такіх характарыстык, як спадчынасць, статуснасць, прывілеяванасць, заможнасць.

Феномен арыстакратыі ў творчасці мысляроў розных перыядаў актуалізаваўся ў разнастайных канцэптуальных кірунках. Да першага можна аднесці разгляд арыстакратыі ў кантэксце праблемы ўлады. Такі падыход прасочваецца ў творах Ф. Аквінскага, Канфуцыя, Т. Карлейля, Н. Макіявелі, А. Шапенгаўэра і інш.

Улада была аб’ектам навуковых разважанняў Н. Макіявелі, які адзначаў, што “даўняе і пераемнае кіраванне прымушае забыцца пра былыя некалі перавароты і тыя прычыны, што іх выклікалі, тады як усякая змена пракладае шлях іншым зменам” [11, с. 47]. Наследнаму ўладару, чые падданія прывычаліся да кіраўнічых парадкаў, “значна лягчэй утрымаць уладу, чым новаму, бо для гэтага яму дастаткова не пераступаць звычайно продкаў і пры неабходнасці без паспешнасці прымярацца

да новых акалічнасцей” [11, с. 48]. А. Шапенгаўэр у якасці асноўнай ідэі каралеўскай улады бачыў наступную заканамернасць: “...паколькі людзі застаюцца людзьмі, то адзін з іх павінен быць пастаўлены так высока, яму патрэбна забяспечыць столькі ўлады, багацця, бяспекі і абсалютнай недатыкальнасці, каб яму асабіста для сябе не заставалася ўжо больш нічога жадаць, баяцца і спадзявацца; у выніку гэтага ўласцівы яму... эгаізм, нібы з прычыны нейтралізацыі, знішчаецца, і ён, кароль, быццам бы ён быў не чалавек, аказваецца здольным вяршыць справядлівасць і мець на ўвазе ўжо не сваё асабістае, а толькі агульнае дабро” [23, с. 601].

Да гэтага кірунку можна аднесці і дзейнасць Сымона Буднага, які ў творы “Пра свецкую ўладу” зрабіў спробу аналізу тагачаснага грамадска-дзяржаўнага ўпарадкавання і вылучыў шляхі яго ўдасканалення. Кніга стала своеасаблівым адказам Сымона Буднага на сацыяльна-палітычную дыскусію пра свецкую ўладу, якая разгарнулася сярод мысляроў Вялікага Княства Літоўскага з сярэдзіны 1560-х гг. Фабіян Даманеўскі, асветнік другой паловы XVI ст., выказаў думку, што ўлада павінна кіравацца розумам і маральнымі дабрачыннасцямі ў сваіх учынках. Пётр Скарга аддаваў перавагу вяршэнству царкоўнай улады над свецкай і лічыў, што кароль павінен падпарадкоўвацца папу рымскаму [17].

У адпаведнасці з другім кірункам даследаванне феномена арыстакратызму здзяйснялася з пазіцыі “выключнай асобы”. Некаторыя даследчыкі разглядаюць арыстакратыю як выбраную частку грамадства, найбольш здольную да творчасці, што валодае высокімі маральнымі і эстэтычнымі якасцямі. М. Бярдзяеў вылучаў яе як “больш высокае якаснае становішча, пароду дыферэнцыраваную і вылучаную” [3, с. 34]. На яго думку, арыстакратыя ўяўляе сабой групу людзей, якія па нараджэнні сваім пастаўлены так высока сярод іншых, што ім не трэба займацца самаўзвышэннем, змагацца за атрыманне правоў і прывілей. Усведамленне сваёй велічыні дазваляе быць ахвярнымі і высакароднымі. Галоўнае прызначэнне арыстакратыі – выкананне творчай ролі ў гісторыі.

Вяршыняй навуковых роздумаў у гэтым кірунку стала творчасць Ф. Ніцшэ, які сфармуляваў канцэпцыю “звышчалавека”. Падзяляючы грамадства на процілеглыя па якасці групы, Ф. Ніцшэ адзначаў: “Усе годнасці і ўменні душы і цела набываюцца цяжка і па крупінках, праз шматлікія намаганні, самапераадоленне, засяроджанасць на галоўным, праз шматлікія ўпартыя, дбайныя паўторы адных і тых жа работ, адных і тых жа пазбаўленняў; але

У “Родным слове” друкаваліся артыкулы “Арыстакратычная культура на беларускіх землях у XIII – XVIII стст.” (2012, № 3, 4), “Духовная культура магнатаў Вялікага Княства Літоўскага” (2012, № 12; 2013, № 1) Святланы Пацыенкі.

ёсць людзі, якія з'яўляюцца нашчадкамі і гаспадарамі ўсяго гэтага разнастайнага і гэтак доўга назапашанага багацця годнасцей і ўменняў – таму што, шляхам шчаслівых і разумных шлюбаў, а таксама дзякуючы шчаслівым выпадковасцям, набытыя і назапашаныя сілы шматлікіх пакаленняў не растранжырыліся, не распыліліся, а менавіта ў іх, у гэтых людзях, знайшлі раптам трывалую сувязь і адзінства волі” [18, с. 528].

У творах аўтараў, што належаць да трэцяга кірунку, арыстакратыя разглядалася як творчая меншасць. Найбольш выразна гэтая пазіцыя праявілася ў поглядах А. Тойнбі і О. Шпенглера, якія бачылі працэс развіцця цывілізацый у пераўтваральнай дзейнасці творчай меншасці.

Прынцыпова іншую пазіцыю займаў амерыканскі сацыёлаг Р. Мілс, у рабоце “Пануючая эліта” ён пісаў: “Я не стану сцвярджаць, што ўсе гістарычныя падзеі фарміруюцца ва ўсе эпохі чалавечай гісторыі і ва ўсіх краінах творчай меншасцю, кіраўнічым класам, усёмагутнай элітай. Такая формула звычайна аказваецца пры бліжэйшым разглядзе прастай таўталогіяй... яна настолькі абстрактная, што зусім не аблягчае спробу разабрацца ў сучаснай гісторыі” [14, с. 47]. Прадметам даследаванняў Р. Мілса ў большай ступені з'яўлялася дыхатамія эліта-масы, таксама як і іншых мысляроў чацвёртага кірунку, сярод якіх Т. Вэблен, К. Манхейм, Н. Эліяс і інш.

Развіццё гуманітарных дысцыплін у канцы XIX ст. прывяло да ўзнікнення эліталогіі – навукі пра вышэйшы клас у любой сістэме сацыяльнай стратыфікацыі. Заснавальнікамі эліталогіі лічацца італьянскія сацыёлагі Г. Моска, В. Парэта і нямецкі палітолаг Р. Міхельс, яны займаліся вывучэннем законаў і механізмаў функцыянавання элітарных груп. У шырокім сэнсе пад элітай даследчыкі разумелі частку грамадства, якая здзяйсняе кіраўнічыя функцыі, адыгрывае вызначальную ролю ў палітыцы. У якасці дамінантнай рысы кіраўнічага класа Г. Моска вылучаў наяўнасць багацця [16]. Р. Міхельс атаясамліваў панавальны і палітычны класы, падкрэсліваючы неабходнасць іх існавання для любога грамадства [15].

Нягледзячы на тое, што асноўны акцэнт у творах заснавальнікаў эліталогіі рабіўся на даследаванні прыроды палітычнай эліты, В. Парэта вылучаў у вышэйшай частцы грамадства некіраўнічую эліту, да якой ён адносіў, напрыклад, навукоўцаў.

У сучасных умовах даследаванні асаблівасцей функцыянавання элітарных груп з'яўляецца перспектыўным навуковым кірункам, які дынамічна развіваецца. Тэорыя эліт – дастаткова распрацаваны кірунак у сацыяльна-філасофскіх і палітычных навуках у краінах Захаду. Гісторыя станаўлення эліталагічнай думкі ў расійскай навуцы адзначана імёнамі М. Бахціна, М. Бярдзье-

ва, А. Лосева, П. Сарокіна і інш. Сучасны стан эліталогіі ў Расіі вызначаецца працамі М. Афанасьева, Г. Ашына, А. Дукі і інш.

Вытокі ўзнікнення элітарных груп у чалавечай супольнасці даследчыкі звязваюць з эпохай разлажэння першабытнаабшчыннага грамадства. Гісторыкі і археолагі, якія займаліся вывучэннем культуры перыяду першабытнасці, выказваюць дастаткова блізкія меркаванні адносна крытэрыю групавой дыферэнцыяцыі ўнутры першых чалавечых супольнасцей. Расійскі даследчык В. Масон адзначаў, што на завяршальных этапах першабытнаабшчыннага ладу адбывалася паўсюднае вылучэнне вайсковай арыстакратыі і ідэалагічных лідараў. У якасці найважнейшай асаблівасці культуры першых цывілізацый гэты даследчык называў яе ўнутраную дыферэнцыраванасць, у выніку якой “склалася выразная падсістэма элітарнай субкультуры” [13, с. 254]. На думку філосафа Ю. Сямёнава, на апошнім этапе першабытнасці ўнутры адзінай культуры пачалі фарміравацца дзве асобныя субкультуры: субкультура вярхоў грамадства і субкультура яго нізоў [21].

Арыстакратызм бярэ пачатак у асяроддзі старажытных ваяроў, людзей зброі. Арыстакратычная культура фарміравалася ва ўмовах вайсковых дзеянняў. Як адзначаў М. Каган, “вайна не была перыядычным спосабам вырашэння сацыяльных супярэчнасцей, а ладам жыцця і, адпаведна, тыпам свядомасці цэлага саслоўя, каштоўнасным сэнсам яго быцця” [9, с. 329].

Польскі філосаф М. Асоўская разглядала антычных ваяроў як носьбітаў арыстакратычнай традыцыі [20]. Вылучаючы каштоўнасць арыентацыі прадстаўнікоў вышэйшых слаёў феадальнага грамадства, А. Гурэвіч адзначаў блізкасць этычных устаноў рыцарства з уяўленнямі варварскіх плямёнаў: «Падабенства распаўсюджваецца і на больш шырокае кола ідэалагічных і сацыяльна-псіхалагічных устаноў феадалаў. Паняцці “гонару”, “славы”, “радавітасці”, прынятыя ў іх асяроддзі, таксама падаюцца непасрэдна запазычанымі з эпохі, якая папярэднічала ўзнікненню класавага строю» [7, с. 194]. Амерыканскі эканаміст і сацыёлаг Т. Вэблен, які даследаваў асаблівасці эканамічнага становішча прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, звяртаў увагу на тое, што іх спосаб жыцця, “большай часткай атрыманы ў спадчыну ад мінулага, утрымлівае ў сабе многія звычкі і ідэалы перыяду ранняга варварства” [4, с. 244].

Разам з тым пераважная большасць даследчыкаў культуры несумненным уваабленнем арыстакратызму лічыць рыцарства. Як адзначаў М. Бярдзьеў, “рыцарства было велізарнай творчай заваёвай у маральнай свядомасці” [2, с. 106], бо пачуццё ўласнай годнасці і гонару першапачаткова сфарміравалася ў прадстаўнікоў вайсковай эліты.

Высокія патрабаванні да маральнага аблічча арыстакрата ўзніклі ва ўмовах вайны. Выкананне нормаў вайсковай этыкі і маралі адлюстроўвала ўзровень цывілізаванасці ўдзельнікаў вайсковых дзеянняў. Грамадства стварала законы паводзін для чалавека са зброяй у першую чаргу ў мэтах самазахавання. Узброены чалавек павінен быў адчуваць адказнасць. Калі на ранніх стадыях развіцця грамадства паводзіны ваяра рэгуляваліся знешняй адказнасцю перад супляменнікамі, то ў больш позні перыяд гэтае пачуццё стала ўнутраным абавязкам, замацаваўшыся ў свядомасці людзей са зброяй. У выніку патрабаванні да маральных якасцей ваяра былі перанесены ў сістэму каштоўнасцей арыстакратаў.

Арыстакратычная культура ў Вялікім Княстве Літоўскім з'яўлялася культурай вузкага кола прадстаўнікоў элітарнай часткі вышэйшага саслоўя. Першасным фактарам фарміравання арыстакратычнай культуры стаў працэс вылучэння ў феадальным саслоўі буйных землеўласнікаў высакароднага паходжання. Знаходжанне ў межах аднаго саслоўя ва ўмовах жорсткай іерархічнасці структуры соцыуму спрыяла цэласнасці і ўстойлівасці гэтай супольнасці.

У другой палове XVI ст. у Вялікім Княстве Літоўскім адбылося замацаванне назвы *шляхта* за вышэйшым саслоўем і дыферэнцыраванне ў ім магнатаў як асобнай групы найбольш знатных і багатых прадстаўнікоў. Магнаты імкнуліся ўзвысіцца над заканадаўча ўроўненай у правах масай вышэйшага саслоўя. Гэта праявілася ў набыцці імі тытулаў, у прыняцці ідэалогіі сарматызму, асаблівым стылі і ладзе жыцця, якія вымагалі вялізных фінансавых затрат, недаступных шляхецкай масе. Фармальную роўнасць усяго саслоўя па законе (пасля Люблінскай уніі 1569 г.) магнаты кампенсавалі няроўнасцю фактычнай. У той час калі прадстаўнікі шляхты гаварылі пра адзінства і роўнасць “народа-шляхты”, падкрэсліваючы агульнасць саслоўя, магнаты сцвярджалі сваю ўнікальнасць (“народ Радзівілаўскі” ў дыярышы Міхала Казіміра Радзівіла [8, с. 175]).

У асяроддзі магнатаў былі папулярнымі разнастайныя новаўвядзенні, што вымушала іх супрацоўнічаць з прадстаўнікамі інтэлектуальна-творчай эліты. Гэта было выклікана не толькі прагай прагрэсу, але і жаданнем адпавядаць модзе. Інтэлектуальнае асяроддзе Вялікага Княства Літоўскага складалася з асветнікаў, вучоных, багасловаў, літаратараў, мастакоў, якія былі выхадцамі з розных сацыяльных слаёў. Магнаты падтрымлівалі творцаў як мецэнаты, апекаваліся талентамі, патраніравалі разнастайныя ўстановы, наладжвалі друкарскую справу і г. д.

Беларуская даследчыца С. Куль-Сяльверстава ў адносінах да культуры панавальных класаў і адукаваных слаёў грамадства выкарыстоўвае тэрмін *ардадамінантная субкультура*. Аўтар

канцэпцыі ўдакладняе, што гэтая субкультура “не тоесная афіцыйнай культуры, паколькі ўключае ў сябе апазіцыйныя апошнія ідэі і з’явы, а таксама культуры элітарнай, якая з’яўляецца толькі яе часткай”. У якасці носьбітаў ардадамінантнай субкультуры С. Куль-Сяльверстава разглядае не толькі прадстаўнікоў магнатэрыі і шляхты, але і адукаваных выхадцаў з іншых саслоўяў. Выкарыстанне паняцця ардадамінантнай культуры магчыма ў “канкрэтна гістарычным значэнні, як часткі духоўнага жыцця, падзеленага па саслоўным прынцыпе грамадства” [10, с. 13].

Землі Вялікага Княства Літоўскага характарызаваліся дастаткова высокім узроўнем развіцця навуковай думкі. Павышэнню прэстыжу адукаваных членаў грамадства садзейнічаў шэраг мер, прынятых на дзяржаўным узроўні. Яшчэ Жыгімонт I, які апекаваўся Кракаўскім універсітэтам, дараваў прафесарам гэтай установы правы высакародства (*nobilitatis*). Атрыманне высакародства не па праве паходжання, а за разумовыя здольнасці адлюстроўвала прызнанне адукаванасці і высокі статус інтэлектуальнай эліты [17].

Нягледзячы на згаданае супрацоўніцтва, у адносінах арыстакратаў да прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў, няхай і таленавітых, выразна прасочвалася дыстанцыраванне. Як заўважаў Ф. Ніцшэ, «мы “апякуем” мастакоў і паэтаў і ўвогуле ўсялякіх майстроў сваёй справы: але як істоты вышэйшых *на родзе* (тут і далей вылучэнне Ф. Ніцшэ. – С. П.), у параўнанні з тымі, хто толькі нешта *ўмее*, у параўнанні з проста “прадуктыўнымі людзьмі”, – мы сябе з імі не змешваем» [18, с. 509]. Магнаты, ва ўладаннях якіх пражывалі прадстаўнікі інтэлектуальна-творчай эліты, што належалі да ніжэйшых саслоўяў, імкнуліся абзначыць гэтую розніцу. К. Манхейм падкрэсліваў, што “дыстанцыя як сацыяльны феномен *ствараецца* (вылучэнне К. Манхейма. – С. П.) людзьмі, зацікаўленымі ў захаванні сацыяльнай дыстанцыі паміж сабой і іншымі, асабліва калі яны жывуць у шчыльным суседстве адно з адным у прасторавым сэнсе” [12, с. 196].

Моцным імпульсам для дынамічных працэсаў у духоўнай культуры магнатаў стала Рэфармацыя. Рэлігійны і грамадска-палітычны рух, што ахапіў Еўропу, у сярэдзіне XVI ст. распаўсюдзіўся на землі Вялікага Княства Літоўскага. У выніку мясцовае сацыякультурная практыка ўзбагацілася дасягненнямі заходнееўрапейскай культуры. Адаптацыя асноўных палажэнняў рэфармацыйнай ідэалогіі адбывалася шляхам стварэння магнатамі новых рэлігійных устаноў і школ, наладжвання друкарскай справы, мецэнацкай дзейнасці і інш.

Папулярнасць ідэй Рэфармацыі на землях Вялікага Княства Літоўскага была абумоўлена, у першую чаргу, падрыхтаванасцю арыстакратычнага асяроддзя да ўспрымання гэтых навацый.

Магнатам, добра знаёмым з культурным жыццём еўрапейскіх краін, былі зразумелыя пытанні, узнятыя рэфарматарамі. Разнастайнасць ідэйных плыней, што ўзніклі ў працэсе дыскусій, з аднаго боку, і рэлігійны плюралізм, які існаваў у Вялікім Княстве Літоўскім, з другога, давалі магнатам свабоду выбару. У пэўнай ступені прыняцце пратэстантызму можна разглядаць як спробу стварэння новай элітарнай традыцыі, абумоўленую патрэбай змяненняў у культурным працэсе. Зацікаўленасць магнацкай меншасці ідэямі Рэфармацыі суправаджалася адсутнасцю іх шырокай падтрымкі ў іншых слаёў грамадства.

У XVIII ст. адной з дэтэрмінантаў духоўнай культуры магнатаў стала арыентацыя на антычныя традыцыі. Гэтая тэндэнцыя адлюстравалася ў прыняцці магнатамі ідэалогіі сарматызму.

Антычныя традыцыі ў культурным жыцці магнатаў Вялікага Княства Літоўскага адзначае беларуская даследчыца В. Бажэнава. Згодна з яе пазіцыяй, тоеснасць культуры магнатаў з антычнай традыцыяй знаходзіла праяўленні ў стварэнні міфа пра паходжанне магнатаў ад старажытнарымскіх герояў і патрыцыяў; у выхаванні маладога пакалення – на прыкладах антычнай гісторыі з усведамленнем значнасці грамадзянскага статусу чалавека, яго маральных абавязкаў, ролі ў грамадскім будаўніцтве і інш.; у адпраўленні пахавальнага культу (rompa funebris); у гістарычным дакументаванні жыцця і ўчынкаў, якое абумоўлівала вядзенне дыярышушаў і інш. [1].

Арыентацыя на антычныя ідэалы фарміравала свядомую грамадзянскую пазіцыю магнатаў, асноўнай мэтай якой было выкананне грамадскага абавязку, служэнне яго ідэалам. Ідэя маральнай адказнасці магнатаў ураўнаважвала ўласцівае ім, як прадстаўнікам элітарнай групы, адчуванне асабістай перавагі над астатнімі членамі соцыуму. Грамадзянская пазіцыя магнатаў грунтавалася на месіянскай свядомасці: усведамленні пачуцця адказнасці і выканання творчай ролі ў гісторыі. Гэта актуалізавала прытрымліванне нормаў вайсковай этыкі, імкненне да асветы і асветніцкай дзейнасці, фарміравання высокіх маральных якасцей у нашчадкаў і інш.

Накіраванасць на служэнне як непасрэдным абавязкам арыстакратыі адзначаў Х. Артэга-і-Гасет: “На суперак звычайнай думцы служэнне – доля выбранных, а не масы. Жыццё не мае для іх інтарэсу, калі яны не могуць прысвяціць яго чамусьці вышэйшаму” [19, с. 61]. На выбранасці ахвярнага служэння элітарнай групоўкі акцэнтаваў увагу Ф. Ніцшэ: “Што такое *высакароднасць*? Гэта калі ты не супынна павінен быць прадстаўніком. Калі шукаеш становішча, дзе заўсёды патрэбна мець звычайку. Калі шчасце аддаеш *большасці*... Калі інстынктыўна шукаеш для сябе цяжкую адказнасць” [18, с. 510]. Такім чынам, арыстакратычнае служэнне грамад-

скім ідэалам не разглядалася магнатамі як знешні прымус ці гнёт, а асэнсоўвалася як унутраная патрэба і асабісты маральны абавязак.

Спіс літаратуры

1. Бажэнава, О. Д. Радзивилловский Несвиж. Росписи костёла Божьего Тела / О. Д. Бажэнава. – Минск : Харвест, 2010. – 414 с.
2. Бердяев, Н. А. Философия неравенства. О рабстве и свободе человека. Опыт эсхатологической метафизики / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1995. – 267 с.
3. Бердяев, Н. А. Царство духа и царство кесаря : сборник / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1995. – 383 с.
4. Веблен, Т. Б. Теория праздного класса / Т. Б. Веблен; пер. с англ. С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
5. Вялікае княства Літоўскае : ВКЛ : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : БелЭн, 2005 – 2006. – Т. 2. – 788 с.
6. Грыцкевіч, А. П. Беларуская шляхта / А. П. Грыцкевіч // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 11 – 16.
7. Гуревич, А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников : Exempla, XIII в. / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1989. – 366 с.
8. Дыярыюш князя Міхала Казімера Радзівіла. Ваяводы Віленскага, Гетмана Вялікага В. К. Літ. / пер. В. Арэшкі // Спадчына. – 1995. – № 6. – С. 170 – 199.
9. Каган, М. С. Введение в историю мировой культуры : в 2 кн. / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 2003. – Кн. 1 : Историко-графический очерк и проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа – от первобытности к Возрождению. – 368 с.
10. Куль-Сяльверстава, С. Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур : фарміраванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гады) / С. Я. Куль-Сяльверстава. – Минск : Беларус. дзярж. ун-т, 2000. – 259 с.
11. Макиавелли, Н. Избранные сочинения / Н. Макиавелли; пер. с итал. Г. Муравьёвой. – М. : Худож. лит., 1982. – 503 с.
12. Манхейм, К. Социология культуры : избранное : пер. с англ. / К. Манхейм. – М. – СПб. : Унив. кн., 2000. – 505 с.
13. Массон, В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Л. : Наука, 1989. – 274 с.
14. Миллс, Р. Властвующая элита / Р. Миллс; пер. с англ. Е. И. Розенталь [и др.]. – М. : Иностран. лит., 1959. – 543 с.
15. Михельс, Р. Социология политических партий в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 13 – 28.
16. Моска, Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 12. – С. 97 – 117.
17. Мысліцелі і асветнікі Беларусі, X – XIX стагоддзі : энцыкл. давед. / [склад. Г. А. Маслыка]. – Минск : БелЭн, 1995. – 672 с.
18. Ницше, Ф. Воля к власти : опыт переоценки всех ценностей : незавершенный трактат Фридриха Ницше : пер. с нем. / Ф. Ницше. – М. : Культура. революция, 2005. – 878 с.
19. Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс : пер. с исп. / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, 2002. – 509 с.
20. Оссовская, М. Рыцарь и буржуа : исследования по истории морали / М. Оссовская; пер. с пол. К. В. Дешенко. – М. : Прогресс, 1987. – 527 с.
21. Семёнов, Ю. И. Философия истории : общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней / Ю. И. Семёнов. – М. : Современ. тетр., 2003. – 775 с.
22. Словарь иностранных слов / отв. ред. : В. В. Бурцева, Н. М. Семёнова. – М. : Дрофа : Рус. яз. – Медиа, 2008. – 817 с.
23. Шопенгауэр, А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр; пер. с нем. : Ю. И. Айхенвальда [и др.]. – Минск : Литература, 1998. – 1405 с.

Святлана ПАЦЫЕНКА,

кандыдат культуралогіі,
дацэнт кафедры
менеджменту сацыяльна-культурнай дзейнасці
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтваў.